

BAHAR CƏFƏROVA
Filologiya elmləri doktoru, professor
FHN
bahar.jafarovafh@qov.az

İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ QEYRİ-QƏTİ GƏLƏCƏK ZAMANIN SEMANTİKASI

Xülasə

Məqalədə qeyri-qəti gələcək zamanın semantik xüsusiyyətləri müqayisəyə cəlb edilmiş və qarşılaşdırılmışdır. Semantik çalarlarda oxşar və fərqli cəhətlər meydana çıxarılmışdır.

Müasir Azərbaycan dilinin qeyri-qəti gələcək zamanının semantik xüsusiyyətləri həm türk dillərinin, həm də digər sistemli dillərin materialları əsasında qarşılaşdırılmış, uyğun semantik əlamətlər aşkar edilmişdir.

İngilis dilində gələcək zamanın qeyri-qəti növü olmasa da, bu mənanı həmin dildə ifadə etdirən formaların mövcudluğu aydınlaşdırılmışdır. Azərbaycan və İngilis dillərində qeyri-qəti gələcək zamanın mənalarında yaxınlıq müşahidə edilmiş və hər iki dildə müxtəlif formalarda üzə çıxdığı nümunələrlə izah edilmişdir.

Müqayisə edilən dillərdə qeyri-qəti gələcək zamanın mühüm dinamik hərəkətləri, əlamətləri, predmetləri, prosesləri və hadisələri ifadə etdiyi də məqalədə öz əksini tapmış və nümunələrlə izah edilmişdir. Qeyri-qəti gələcək zamanın həm dinamik, həm də statik hal və ya hərəkətləri bildirməsi müəyyən edilmişdir. Məqalədə həmçinin qeyri-qəti gələcək zaman formalarına atalar sözlərində daha çox rast gəlinməsi də öz əksini tapmış və hər iki dildə nümunələrlə izah olunmuşdur.

Açar sözlər: qeyri-qəti gələcək zaman; semantik cəhət; semantik-qrammatik əlamətlər; sintaktik pozisiya; zaman zərfləri; analitik forma; konkret zaman; ümumi hadisələr; dinamik hərəkətlər; semantik çalar; məna xüsusiyyətləri.

Qeyri-qəti gələcək zaman həm formal göstəricilərinə, həm də bir sıra mənalarına görə qəti gələcək zamandan fərqlənir. Qeyri-qəti gələcək zamanda iş, hal və hərəkətin yerinə yetirilib yetirilməyəcəyinə yəqinlik yoxdur. İş, hərəkət bu zaman yerinə yetirilə də bilər, yetirilməyə də bilər. Bu əlamət qeyri-qəti gələcək zamanı qəti gələcəkdən ayırır.

İngilis dilində gələcək zamanın qeyri-qəti növü olmasa da, bu mənanı həmin dildə ifadə etdirən formalar mövcuddur.

Azərbaycan dilində qeyri-qəti gələcək zaman semantik cəhətdən həm hərəkətin icrasının qəti olmadığını bildirməklə yanaşı, eyni zamanda ümumilik də bildirir.

Azərbaycan və İngilis dilində qeyri-qəti gələcək zamanın mənalarında yaxınlıq çox müşahidə edilir. Lakin bu mənalar hər iki dildə müxtəlif formalarda üzə çıxır. Bu mənaların bəzilərini nəzərdən keçirək.

1. Azərbaycan və İngilis dillərində iş, hərəkət qeyri-müəyyən gələcək zamanda görülür, icra olunur. Azərbaycan dilində bu semantik çalar qeyri-qəti gələcəklə (-ar,-ər), ingilis dilində isə gələcək zamanın qeyri-müəyyən forması ilə ifadə olunur. Məsələn, müqayisə edək:

Mən məktub yazıram.

You look frozen. Sit down by the fire and I will make you a cup of tea (Thomson).

Hər iki dildə gələcək zamanın bu formaları güman mənasını ehtiva edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, qeyri-qəti gələcək zaman Azərbaycan dilində yuxarıda göstəriləyi kimi –ar,-ər morfoloji göstəricisi ilə, ingilis dilində isə gələcək zamanın qeyri-müəyyən forması ilə “shall+məsdər” perifrastik forması ilə sabitləşib. Belə sabitləşmə qarşılaşdırılan dillərin gələcək zamanının qeyri-müəyyən formaları arasında differensiasiya yaradır.

Həm Azərbaycan, həm də İngilis dillərində qəti gələcək zamanın digər semantik-qrammatik əlamətləri aşağıdakılardır: qeyri-müəyyənlik, şərtlik, qeyri-qətilik-ehtimallıq, güman, hipoteklik-təxminilik, fərziyyəyə əsaslanmaq və s.

Bu mənə əlamətlərini Azərbaycan dilində qeyri-qəti gələcək zaman ingilis dilində isə şərtləşdirilmiş sintaktik pozisiyalar ifadə edir.

Prof. A.Axundov qeyri-qəti gələcək zaman formasının mənasında iki mühüm cəhətin olduğunu göstərir: 1. Bu forma gələcəkdəki bütün hərəkətin icrasının qəti olmadığını göstərir. 2. Bu forma bütün zamanlar üçün fəaliyyətdə olan hal və hərəkətləri bildirir [1, 102].

Qarşılaşdırılan dillərdə qeyri-qəti gələcək zaman gələcəkdə bitəcək hərəkətləri bildirir. Bu mənə Azərbaycan dilində qeyri-qəti gələcək zaman forması (-ar,-ər) və “bir gün”, “bir zaman” zaman zərfləri ilə, ingilis dilində isə gələcək zamanın bitmiş forması ilə işlədilir. Məsələn, müqayisə edək:

1. Bir zaman gələr, həyat üzümüzə gülər (İ.Əfəndiyev).

Bir gün gələr sizin kimi kətdalara divan tutarlar (Ə.Vəliyev).

2. I suppose that when I come back in ten years time all these old houses will have been pulled down (Thomson).

At the rate he is going he will have spent all his money by the time he is twenty-one (Thomson).

Bitəcək hərəkətlər müqayisə edilən dillərdə müəyyən şərtlə bağlı icra olunur. Bu hal (vəziyyət) Azərbaycan dilində qeyri-qəti gələcək zaman forması (-ar,-ər), ingilis dilində isə analitik formalarla bağlı olur. Məsələn: Əgər mən deyən olarsa, sənin təkliflərinlə razılaşaram. Tüfənglərinə aparsaq, onları dinməz-söyləməz güllələyərlər (İ.Şıxlı).

Şərt budaq cümləsindən ibarət olan bu cümlədə qeyri-qəti gələcəyin şərtlik mənası özünü büruzə verir.

Bu mənə Azərbaycan dilində “köməkçi feil-qeyri-qəti gələcək zaman-şərt şəkilçisi” strukturunda açıqlanır.

İngilis dilində isə aşağıdakı cümlədə şərtlik mənasının qabarıq şəkildə əks olduğunu görə bilərik.

Məsələn: If they come in time, we'll have dinner together. If he comes here again, I'll be pleased.

Azərbaycan və ingilis dillərində qeyri-qəti gələcək zamanın semantikasından biri də hipoteklik (ehtimallıq, təxminilik, güman, fərziyyə) bildirməsidir.

Bu mənə əlaməti həm Azərbaycan, həm də ingilis dillərində analitik formalarla (köməkçi feil-məsdər) ifadə olunur. Məsələn:

Mənə elə gəlir ki, bunu Vəli etmiş olar. Güman edirəm ki, oğurluğu əsnəbi etmiş olar.

Cümlələrdən (1-ci cümlə tərtib-hərəkət budaq cümləsi, 2-ci cümlə isə tamamlıq budaq cümləsi) görüldüyü kimi Azərbaycan dilində qeyri-qəti hipoteklik-ehtimallı “etmiş olar” perifrastik forması ilə müəyyənləşir. Azərbaycan dilində qeyri-qəti gələcəyin bu formasının işləndiyi cümlələr də yəqin, güman, ehtimal və s. sözlərdən biri işlənə bilər. Məsələn: Yəqin bir-iki il olar (M.Hüseyn). Ehtimal ki, bu işi uşaq etmiş olar (danışiq dilində).

Y.B.Əliyev yazır ki, obyektiv gələcək zaman formaları mümkün olan ehtimal mənə çalarlıqlarını əmələ gətirmək üçün də işlədilir. Ol (bol) köməkçi feili belə cümlələrdə iştirak edir. Məsələn, Karjausa, suuuk bolluk bolur (Qar yağsa, soyuq olar); (soyuğun olması ehtimaldır). Zamanı jetçənəse, Xasan kelçen bolur (Vaxt keçsə (mümkündür), Həsən gələr). (Həsənin gəlməyi ehtimaldır); Teleqramman ıalçanəse, İdris kele bolur (Əgər teleqramı alsa, İdris gələr). (İdrisin gəlməyi ehtimaldır)

[2.s.115].

İngilis dilində It may be a year or two. Probably the child has done this work.

Qarşılaşdırılan dillərdə qeyri-qəti gələcək zaman məhdudlaşdırılmış-lokallaşdırılmış konkret zamanları və ümumi hadisələri və s. ifadə edir.

Azərbaycan dilində bu mənə qeyri-qəti gələcək zaman forması ilə (xüsusəndə “deyirlər-sözünə-ar, -ər şəkilçisini əlavə etməklə), ingilis dilində qəti və ya qeyri-qəti gələcək zaman formaları mövcud olmadığından göstərilən halda “Future Indefinite Passive” işlədilir.

Məsələn: Mənə Koroğlu deyərlər. Ona Kosaoğlu deyərlər (İ.Şıxlı).

You will be told in advance.

He will be seen off at the airport by all the ministers (Thomson).

Müqayisə edilən tipoloji cəhətdən fərqlənən dillərdə qeyri-qəti gələcək zaman mühüm dinamik hərəkətləri, əlamətləri, predmetləri, prosesləri və hadisələri ifadə edə bilir. Bu mənə Azərbaycan dilində -ar,-ər şəkilçisi ilə, ingilis dilində isə indiki, qeyri-müəyyən zaman formasında (The Present Indefinite Tense Form) öz ifadəsini tapır. Məsələn: Yayda bürkü olar, qışda qar yağar. Yazda gül açar. Payızda yağınlıq çox olar.

Azərbaycan dilində qeyri-qəti gələcək zaman formasının işləndiyi bu sadə cümlələrdə yay, qış, payız, yaz kimi fəsil adlarından biri işlədilir.

İngilis dilində: It often snows, the rivers and lakes are frozen over in winter. In spring the weather gets gradually milder and the sun shines more brightly. In summer the weather gets still warmer and sometimes it is very hot. The sky is blue and cloudless. In autumn the weather is still warm and the leaves change their colour from green to yellow and red. In autumn it often rains (B.A.Milovidov).

Qeyri-qəti gələcək zamanın mühüm mənələrindən biri də dinamik və statik hərəkətləri ifadə etməsidir.

“Bu zamanın, yəni qeyri-qəti gələcəyin (-B.C) dinamik və ya statik hal-hərəkət bildirməsi, birinci növbədə işləndiyi sintaktik şəraitdən asılıdır [3,s.344].

Bu cür hərəkətlər ümumiləşdirici keyfiyyəti ilə seçilir. M.Rəhimovun qeyd etdiyi kimi bu cür hərəkətlər-ümumiləşdirilmiş hərəkətlər, adətən statikliklə bağlıdır [4, s.12].

A.Axundovun nöqtəyi-nəzərinə, digər zamanlardan fərqli olaraq, qeyri-qəti gələcək zaman həm dinamik, həm də statik hal və ya hərəkətləri bildirir. Qeyri-qəti gələcək zamanın nə zaman dinamik (hərəkət), nə zaman isə statik hərəkətləri bildirməsi daha çox konkret xarakterdə olur, bu və ya digər cümlənin ümumi məzmunu ilə təyin olunur [5, s.105].

Aşağıdakı cümlələrin ümumi məzmunundan hərəkət və proseslərin dinamik və statik əlamətləri meydana çıxır. Məsələn, Hələ o biri qışa da çatar. (İ.Şıxlı). Az sonra buludlar dağılar, günəş üfüqlərdən boylanar (İ.Əfəndiyev).

İngilis dilində: What horse will ride tomorrow? (Thomson).

You will understand when you are older.

I have tried to explain but she doesn't understand English.- I will say it to her in Finnish: perhaps she'll understand that (Thomson).

Azərbaycan və İngilis dillərində qeyri-qəti gələcək zaman iş və hərəkətin icrasının gələcəkdə mümkün olduğunu bildirir. Bu semantika Azərbaycan dilində olmaq köməkçi feilinə -ar şəkilçisi artırmaqla, ingilis dilində isə indiki qeyri-müəyyən zaman forması “may” modal feili ilə əsas feilin birləşməsi şəklində ifadə olunur.

Məsələn: A.Evdə söz-söhbət olar da... Belə yerdə fikirlər olar da...

I.I've got a meeting this evening, so I may be a little late home tonight (Language Activator).

Employees are expected to deal pleasantly and efficiently with any problems-that may arise.

Obyekt seçilmiş dillərdə qeyri-qəti gələcək zaman gələcəkdə ardıcıl görülməli iş və hərəkətləri ifadə edir. Azərbaycan dilində bu mənə –ar,-ər forması, ingilis dilində isə gələcək qeyri-müəyyən zaman forması ilə ifadə olunur. Məsələn: A.Gedib məktubu alarsan, gətirərsən, mollaya oxutdurarsan, məzmununu mənə danışarsan-cümləsində alarsan-gətirərsən-oxutdurarsan-danışarsan sözləri gələcəkdə görülməli iş və hərəkətlərdir.

I.If I find my friend at home I'll have him read and translate these pages, then I'll come back to you and explain what's written here (Language Activator).

Tipologiyası bir-birindən fərqlənən müxtəlif sistemli dillərdə gələcək zamanın qeyri-qəti, qeyri-müəyyən növü iş və hərəkətin gələcəkdə görülməsini başqa bir hərəkətin icrası ilə əlaqələndirir (bağlayır). Burada bir iş, hərəkət, digər bir iş, hərəkətdən asılı vəziyyətə düşür. Məsələn:

A.Sən mənə kömək etsən, hörmətini saxlamam.

I.If you learn another language you'll get a better job (Thomson).

Bütün zamanları təsbit ehtiva etməsi qeyri-qəti gələcək zamanın semantic əlamətlərindən sayıla bilər. Müasir Azərbaycan dilində bu semantic çalar çox yayılmış, həm bədii, həm də danışq dilində geniş istifadə olunur. “Həmin mənə xüsusiyyətlərinə daha çox atalar sözlərində, zərb-məsəllərdə, aforizmlərdə və s. təsadüf edilir [6,s.106; 7,s.345].

Aşağıdakı nümunələrdə bu mənə əlaməti öz əksini tapmışdır.

A.İnsanı qəm çürüdər, dəmiri nəm.

Atalar sözlərinin ikinci komponentində feili xəbər ellipsisə uğramışdır.

Qeyri-qəti gələcək zaman hər iki dildə həmişə, bir müddət təkrar edilən hərəkətləri bildirir. Azərbaycan dilində bu mənə –ar,-ər şəkilçisi ilə, ingilis dilində isə keçmiş qeyri-müəyyən zaman forması ilə ifadə olunur. Məsələn, müqayisə edək:

A.Həmişə Qoridən qayıdanda atası onun qabağına adam göndərərdi (İ.Şıxlı).

I.I used to meet him sometimes when he was working on the chronicle here (Krylova).

Gələcək zamanın bu növü hər iki müxtəlif sistemli dillərdə keçmişdə olub getmiş iş və hərəkətləri bildirir. Bu, bəzən ardıcıl iş və hərəkətləri ifadə edir. Məsələn, A. Əşrəf göy buxara papaq geyərdi. Belindəki sallamalı kəmərinədən xəncər asardı (İ.Şıxlı).

İngilis dilində bu mənə aşağıdakı forma ilə ifadə olunur.

Məsələn, I liked reading in the garden I used to take a deck-chair, sit under one of the apple-trees and read (Krylova).

Qeyri-qəti gələcək zamanın qəti gələcək zamandan mənaca bir fərqi də ondan ibarətdir ki, o qəti gələcək zamanla indiki zaman arasında orta bir yer tutur, yəni bəzən qəti gələcək zamanı, bəzən də indiki zamanı əvəz edə bilər. Sən yaxşı oxuyanda ananın ürəyi şad olar [8,s.176].

Gələcək zamanın qeyri-qəti növü xasiyyət, adət anlamında olan iş və hərəkətləri də bildirir. Subyektə səciyyələndirən bu mənə əlaməti A.Axundovun fikrincə, onun nəinki qrammatik, hətta semantik cəhətdən feili sifətlərdən hələ lazımınca təcrid olunmamasının nəticəsidir [9,s.107].

Bu mənada olan qeyri-qəti gələcək zaman formalarına atalar sözlərində daha çox rast gəlmək olur. Məsələn, Bekar otursan kor kirpiyini qırar. Dama-dama göl olar. Alınmamış qız deyingən olar və s.

Atalar sözləri “Atalar sözü, aqlın gözü” (Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, Bakı, 1976) adlı kitabdan götürülmüşdür.

Atalar sözlərindən ibarət bu cümlələrdə iş və hərəkət təkcə gələcək zamana aid olmur, həmçinin digər zamanları da əhatə edə bilər.

M.Hüseynzadənin göstərdiyi kimi, onlar hər bir zamana aid anlayış kimi təsəvvür olunur [10,s.176].

İngilis dilində də iş və hərəkətin həm qeyri-müəyyən gələcək zamana, həm də bütün zamanlara aid olması faktları vardır. Bunu aşağıdakı nümunələr də təsdiq edir.

Həmin mənada işlənən qeyri-qəti gələcək zaman təsdiqdə olduğu kimi, inkarda da işlənir, lakin zaman –ar,-ər forması ilə deyil, -məz formasında ifadə olunur. Məsələn, Qurddan qorxan meşəyə girməz (İ.Şıxlı).

İngilis dilində də bu forma işləkdir. Məsələn, He will never set the Thames on fire (Wren and Martin). The excuses will not pass muster (Wren and Martin).

Ədəbiyyat:

- 1, 5, 9. Axundov A.A. Feilin zamanları. Bakı, 1961, 139s.
2. Алиев.У.Б. Наклонение и время глагола Карачаева Балкарского языка // Вопросы категорий времени и наклонения глагола в тюркских языках. Баку: «ЭЛМ», 1968.
4. Rəhimov M.Y. Fransız və Azərbaycan dillərində gələcək zaman formalarının qrammatik məna xüsusiyyətləri haqqında // Azərbaycan Dövlət Un-nin elmi əsərləri. Dil və ədəbiyyat.ser.,1971, No1, s.73-77.
- 3,6 .Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. IIc. Bakı: “Elm”, 1980, 510s.
- 8,10.Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya. Bakı: “Maarif”, 1973, 358s.

11. Cəfərova B.C. İngilis və Azərbaycan dillərində gələcək zamanın qrammatik-struktur formalarındakı fərqli cəhətlər. “Kitabi-Dədə Qorqud”un tərcüməsi və nəşrinin 200 illiyinə həsr olunmuş Beynəlxalq elmi konfransın materialları. Bakı, 2015. BDU, 5 səh.

Б.Джафарова

**Семантика неопределенного будущего времени
на английском и азербайджанском языках**

Резюме

В статье привлечены к сравнению семантические особенности неопределенного будущего времени и сопоставлены. В семантических оттенках появились схожие и отличительные стороны.

Семантические особенности неопределенного будущего времени современного азербайджанского языка были сопоставлены на основании материалов как тюркских языков, так и других системных языков, выявлены соответствующие семантические признаки.

Хоть и на английском языке нет неопределенного вида будущего времени, выяснилось наличие форм, выражающих в этом языке указанные значения.

В значениях неопределенного будущего времени на азербайджанском и английском языках, наблюдались схожести и разъяснены выявленные формы на обоих языках по образовавшимся образцам.

В статье также нашло свое отражение и разъяснено то, что неопределенное будущее время в сравниваемых языках, выражают динамические действия, признаки, предметы, процессы и события.

Установлено что, неопределенное будущее время означают как динамические, так и статические обстоятельства или действия.

В статье также нашло свое отражение то, что формы неопределенного будущего времени больше всего встречаются в пословицах и это разъяснено на примерах в обоих языках.

Ключевые слово: неопределенного будущего время, семантическая особенность, семантически –грамматические знаки, синтаксическое положение, время времени, аналитическая форма, конкретное время, общие события, динамические движения, семантический оттенок, значение особенностей.

Semantics of the Future Indefinite Tense in English and Azerbaijani

Summary

In the article, the semantic features of the Future Indefinite Tense have been compared and contrasted. Both similar and distinctive features have been identified in semantic shades.

The semantic characteristics of the Future Indefinite Tense in the contemporary Azerbaijani language have been compared on the basis of the materials of both Turkish and other systemic languages, and as a result, the appropriate semantic features have been found.

Although there is no exact Future Indefinite Tense in it, it has been made obvious that there are structures that express that meaning in that language.

Similarity has been observed in the meanings of the Future Indefinite Tense in Azerbaijani and English, and the existence of this kind of similarity in various forms in these two languages has been explained with examples.

The examples have also been given in the article, which explain the important dynamic movements, signs, objects, processes and events of the Future Indefinite Tense in the languages compared.

It has been determined that the Future Indefinite Tense reflect dynamic and static states or actions as well.

The article also shows that the Future Indefinite Tense forms have been mostly observed in the proverbs and illustrates this issue with examples in both languages.

Key words: other decisive the future tense; semantic peculiarity; semantical-grammatical signs; syntactic position; tense of time; analytical form; concrete tense; general events; dynamic motions; semantical shade; meaning features.

Redaksiyaya daxil olma tarixi: 25.02.2019

Çapa qəbul olunma tarixi: 29.03.2019

Filologiya elmləri doktoru, professor Nadir Məmmədli tərəfindən çapa tövsiyə olunmuşdur.